

Віталій Терлецький

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ В ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ТРЕТЬОЇ «КРИТИКИ» ІМАНУЕЛЯ КАНТА

Кантова «Критика сили судження» (*Kritik der Urteilskraft*) побачила світ цілком за побажанням її автора – наприкінці квітня 1790 р. саме до пасхального ярмарку. У передмові до цього твору автор досить недвозначно твердить, що ним він «завершує свою цілу критичну справу ... і переходить до доктринального», тобто до систематичної розробки метафізики природи й метафізики звичаїв [AA V: 170]. Ця третя й остання «Критика», за задумом автора, має завершувати будову критичної філософії, започатковану «Критикою чистого розуму» (1781/1787) на ниві теоретичного пізнання і продовжену «Критикою практичного розуму» (1788) у царині морального вчення. Утім, такою своєю самооцінкою Кант почасти підготував поширений погляд на свою творчість, мовляв, три «Критики» й є головними творами, що відбивають зміст його «революції способу мислення». Хоч би як ставитися до такої філософемі, але парадоксальність полягає в тому, що читач жодної з «Критик» не відчуватиме, що має бути ще наступна, хоча ретроспективно й помічатиме зв'язок із попередньою. І це при тому, що Кант щораз підкреслював систематичний характер своєї філософії! Певно, найбільшу загадку тут являє собою якраз третя «Критика», позаяк і її головна тематика (естетика й телеологія), й обґрунтування Кантом принципу її побудови не вповні пояснюються на підставі попередніх творів.

У підручниках, монографіях і навіть спеціальних дослідженнях здебільшого оминається питання про історію виникнення відповідного твору Канта. Так, Вольфганг Рьод у ґрунтовному й аналітичному викладі критичної філософії Канта обмежується лише констатацією: «Кілька років перед оприлюдненням “Критики сили судження” Кант вочевидь ще не думав про те, щоби перетворити естетику на тему трансцендентального дослідження» [Röd 2006: 92]. А Отфрід Гьофе взагалі не зупиняється на історії виникнення третьої «Критики», одразу переходячи до різнопланового змісту цього твору [Höffe 1992: 259-261]. Натомість Манфред Кюн у своїй блискучій біографії німецького філософа не лише викладає телеологічні міркування зі статті «Про вжиток телеологічних принципів у філософії» (1788), що безпосередньо передувала появі третьої «Критики», а й дискутує з новітнім дослідженням Джона Заміто про генезу твору, а саме з тезою про те, що, мовляв, «витоки третьої «Критики» містяться в Кантовому зятятому суперництві з Гердером» [Kuehn 2001: 343-345].

Сучасні автори зважають на історію виникнення третьої «Критики» в дуже обмежених випадках, наприклад, коли йдеться про видозміни в Кантовій оцінці поняття

© В. Терлецький, 2018

«естетика» у вступі до першої «Критики», що цілком слушно співвідноситься з листом Канта до Карла Леонгарда Райнгольда (28.12.1787) [McQuillan 2017: 126]. Та коли Кантова естетика зіставляється з поглядами на прекрасне в раціоналістичній естетичній думці того часу (А.Г. Баумгартен, Г.Ф. Маєр), Кантову тезу про те, що естетичні судження не є пізнаннями, не аналізують у зв'язку з генезею «науки про прекрасне» в Кантовому мисленні [Breitenbach 2018: 287]. У дослідженнях, спрямованих на спеціальні теми Кантової естетичної теорії, наприклад, на непросту проблему «гармонії спроможностей» душі в естетичному судженні, переважає більш сучасний контекст інтерпретації, а все історичне маргіналізується [Kumar 2018]. Зрештою, за якимсь поясненням такого стану справ може правити жанрова своєрідність таких публікацій, що обов'язково не передбачає розгляд історії виникнення тексту.

Зовсім інакше стоїть справа з виданнями творів філософа. Адже кожне серйозне наукове видання (академічне чи критичне) неодмінно має містити відомості про текст твору, історію його написання й навіть історію друку, якщо це можливо відтворити з надійних джерел. Як буде показано далі, Кантова «Критика сили судження» являє собою показовий випадок, вартий на увагу й щодо задуму самого твору, і з огляду на сучасні можливості та межі реконструкції його історії.

В основу пропонованого аналізу покладено насамперед видання третьої «Критики» в рамках академічного видання творів Канта, яким опікувався Вільгельм Віндельбанд [Windelband 1913]. Попри низку закидів на його адресу як видавця з боку сучасних кантознавців, мовляв, він був не надто уважний до «безпосередньо релевантних для видання постановок питань і пов'язаних із цим обставин і деталей, що мають історично досліджуватися», або – що йому бракувало «рефлексії над конкретною історією тексту» [Giordanetti, Stark 2000: 35-36], усе ж слід визнати заслугу очільника Баденської школи неокантіанства і стосовно аналізу еволюції Кантової телеологічно-естетичної думки, і стосовно розв'язання певних текстуальних проблем. Давніші видання «Критики сили судження» хоча й досі зберігають певну наукову цінність, але через те, що листування Канта стало приступним у повному обсязі лише завдяки академічному виданню творів філософа, вони значною мірою застаріли. Крім того, до розгляду беруться також інші видання третьої «Критики», які досліджують питання виникнення цього тексту й кожне з яких небезпідставно має наукову вагу: Карла Форлендера [Vorländer 1922], Ото Бюка (у рамках видання творів Канта, редакovanого Е.Касіроном) [Vuesck 1922] і Гайнера Клеме [Klemme 2006]. Останній англійський переклад цього твору Канта за редакцією Пола Гаєра теж вартий на увагу через його високий науково-дослідницький рівень [Guyer 2000]. Звісно, повністю залучення всіх релевантних джерел для історії виникнення твору Канта хоч і є бажаною, але тут у жодному разі не малася на думці. Головна мета – показати, які труднощі для кантознавців дотепер іще приховує історія виникнення одного з класичних творів філософії і яким чином їх намагаються досліджувати та розв'язувати історики філософії.

Усі, хто наважується на реконструкцію історії виникнення тексту третьої «Критики», використовують як джерельну базу передусім широку епістолярну спадщину філософа. Релевантними для даної реконструкції є такі листи в хронологічній послідовності.

№ 298¹. Йогана Беринга до Канта (28.05.1787), де автор відзначає анонс публікації Кантового «Узасаднення [Grundlegung] до критики смаку», що був надрукований в каталозі Ляйпцизького книжкового ярмарку цього ж року [AA X: 488].

№ 300. Канта до Кристіана Готфрида Шютца (25.06.1787), де Кант, зокрема, каже, що відмовляється рецензувати третю частину «[Ідей] Гердера через брак часу, «позаяк незабаром я мушу переходити до підвалини [Grundlage] критики смаку» [AA X: 490].

№ 303. Канта до Людвіга Гайнриха Якоба (11.09[?].1787), де автор прямо каже, що «тепер я безпосередньо звертаюся до опрацювання *критики смаку*, чим я завершую свою критичну справу, щоб просуватися до догматичної». Кант сподівається при цьому, що «вона має вийти ще до Пасхи» [AA X: 494].

№ 313. Канта до Райнгольда (28.12.1787), в якому автор досить розлого описує свою поточну роботу, а саме: «...тепер я маю справу з критикою смаку, при нагоді чого відкриваються нові принципи а рїогї, ніж дотеперїшнї. Адже спроможностей душі [Gemüths] є три: спроможність пізнання, почуття задоволення й незадоволення та спроможність бажання. Для першої я знайшов принципи а рїогї в критиці чистого (теоретичного), для другої – у критиці практичного розуму. Я шукав їх також для другої, і хоча зазвичай я вважав за неможливе знайти такі, то на цей шлях мене все-таки спрямувало те систематичне, яке відкрило мені розчленовування раніше розглянутих спроможностей в людській душі ... так що тепер я визнаю три частини філософії, кожна з яких має свої принципи а рїогї, які можна перелічити й надійно визначити обсяг пізнання, можливого в такий спосіб – теоретична філософія, телеологія і практична філософія, середня з яких перебуває, звісно, найбіднішою на визначальні підстави а рїогї» [AA X: 514-515].

№ 315. Йогана Фридриха Гаткноха до Канта (06.01.1788), де він просить у Канта повідомити йому, «чи одержав для друку він [sc. видавець Фридрих Август Грунерт] критику прекрасного смаку і практичного розуму» [AA X: 518].

№ 318. Райнгольда до Канта (19.01.1788), в якому автор зазначає у відповідь на лист Канта, що він із «подвійною пристрасною очікує критику смаку», оскільки сам читає лекції про «так звану естетику» [AA X: 524].

№ 322. Канта до Райнгольда (07.03.1788), де автор повідомляє про обтяжливість для нього обов'язків ректорської посади й, усе ж, висловлює сподівання, що він зможе «свою критику смаку віддати близько Михайлового ярмарку й таким чином завершити свою критичну справу» [AA X: 532].

№ 359. Канта до Райнгольда (12.05.1789), в якому він висловлює свою зацікавленість теорією спроможності уявлення Райнгольда, «з якою поєднається моя критика сили судження [!] (частиною якої є критика смаку) на тому ж самому Михайловому ярмарку» [AAXI: 39].

№ 362. Канта до Марка Герца (26.05.1789), де автор сповіщає про свою завантаженість «великою працею зі завершення свого плану (почасти у віддаванні останньої частини критики, себто *сили судження*, яка має незабаром вийти...» [AA XI: 49].

№ 374. Йогана Фридриха Гарткноха (молодшого) до Канта (15/26.08.1789), який зазначає, що серед паперів свого покійного батька знайшов «невеликий меморандум

¹Наскрізна нумерація листів походить від видавців епістолярної спадщини в рамках академічного видання творів Канта. Вона наведена тут для того, щоб далі полегшити внутрішні посилання й не повторювати цитат.

з приводу друку критики прекрасного смаку» і просить Канта продовжувати співпрацю з ним, як спадкоємцем справи свого батька, [AA XI: 74].

№ 385. Канта до Франсуа Теодора де Лягарда (02.10.1789), в якому автор повідомляє видавцеві третьої «Критики», що рукопис буде «готовий вже за кілька тижнів; але останні аркуші ще не вичитані й не переписані», хоча «найліпше те, що твір готовий і для завершення потребує суто механічного» [доопрацювання] [AA XI: 91].

Практично всі дослідники так чи так визнають, що наявні релевантні для історії виникнення третьої «Критики» свідчення, передусім із листування Канта, украй мізерні для того, щоб зобразити «внутрішню» історію написання твору. Уперше про це прямо сказав уже Віндельбанд: «Для розуміння еволюції думки, яка змогла наблизити Канта до цього, йому самому неочікуваного результату, ми не маємо жодних автентичних свідчень, і тому змушені обходитися обґрунтуваннями цього результату, що містяться в самій “Критиці сили судження”» [Windelband 1913: 516-517]. Але й сучасний американський кантознавець П.Гаєр також мусив констатувати: «Ми дуже мало знаємо про час і послідовність роботи Канта над “Критикою сили судження” між його листом до Райнгольда в грудні 1787 і його передачею першої великої частини рукопису своєму новому видавцеві в Берліні Франсуа Теодору де Лягарду 21 січня 1790» [Gueyer 2000: xxxix]. Попри таке невтішне становище, творчість Канта докритичного періоду рясніє телеологічними й естетичними ідеями, які цілком справедливо подаються як свідчення сталого інтересу до тематики ще задовго до початку роботи над третьою «Критикою».

Як правило, згадується насамперед праця «Спостереження над почуттям прекрасного й піднесеного» (1764), сповнена цікавих міркувань про тогочасні естетичні теорії, а також про мистецтво і смак. Але, за небезпідставним висновком К. Форлендера, ця праця, написана під впливом англійських «критиків смаку» (передусім Едмунда Бьорка), засвідчує «психологічно-емпіричну тенденцію» мислення Канта [Vorländer 1922: IX]. Віндельбанд же твердить про «антропологічний інтерес» до питань естетики, що був притаманний цьому «емпіричному» періоду творчості Канта, позаяк естетика розглядалася не лише з точки зору психології, але й як доповнення до логіки [Windelband 1913: 512]. Це добре засвідчують рядки з «Повідомлення про розклад лекцій в зимовому семестрі 1765-1766 р.», де Кант говорить про «спорідненість матерії» «критики розуму» і «критики смаку, себто естетики», що дає змогу висвітлити останню на підставі першої [AA II: 311]. А починаючи з 70-х рр. тематика естетики постійно перебуває в складі лекцій з антропології, що вперше були прочитані в зимовому семестрі 1772-1773 рр. На цей час припадає і триподіл людської душі: пізнання, почуття й бажання [Gueyer 2000: xvi], що, певно, засвідчує «систематичну тенденцію» в питаннях естетики. Адже ще раніше, у відомому листі Канта до М.Герца (07.06.1771), автор анонсує твір під заголовком «Границі чуттєвості й розуму», що міститиме, зокрема, і «начерк того, що становить природу вчення про смак...» [AA X: 123]. Через півтора роки Кант (до М.Герца, 21.12.1772) висловлює своє «повне задоволення» з приводу того, що він «накреслив» принципи почуття, смаку й сили оцінного судження [Beurteilungskraft] [AA X: 124]. А проте, як відомо, у цей час, як і пізніше, Кант уважає, що вчення про смак є суто емпіричним і не визначається якимись принципами а рїогї.

Навряд чи щось змінилося в такому погляді філософа в «десятиліття мовчання», про що свідчить відома примітка з «Критики чистого розуму», де Кант розтлумачує

своє розуміння слова «естетика». Зокрема, він вважає «даремним намагання» «підпорядкувати критичне оцінне судження [Beurteilung] прекрасного принципам розуму й піднести його правила до [рангу] науки». Обґрунтовує він це таким чином: «Адже згадані правила або критерії, згідно зі своїми джерелами, є суто емпіричні й, отже, ніколи не можуть слугувати за закони а рїогї, на які мусило би скеровуватися наше судження смаку, радше це останнє становить властивий пробний камінь правильності перших» [KtVA 22]. Викладений в першій «Критиці» проект трансцендентальної філософії був задуманий як проект теоретичної філософії par excellence, що ригористично виключав «усе практичне», тобто всі поняття, що мають емпіричне походження, зокрема, поняття задоволення й незадоволення [KtVA 801, B 29].

У друге видання першої «Критики» (1787), зміни до якого Кант «завершив, мабуть що, тільки у квітні 1787 р.» [AA III: 558], було внесено деякі доповнення, що їх справді можна оцінювати як «прикметне послаблення фрази» [Vorländer 1922: X]. Адже тепер текст виглядає так: «...згідно зі своїми *найголовнішими* [vornehmsten] джерелами» й «...не можуть слугувати за *визначені* закони а рїогї». Але найвагомішою є видозміна другого речення: «Тому варто було б *або* знову скасовувати це іменування [sc. естетика] ... *або поділитися в цьому іменуванні зі спекулятивною філософією і сприймати естетику почасти в трансцендентальному, почасти в психологічному значенні*» (всі виділення *курсивом* позначають доповнення другого видання) [KtVB 35-36]². Мабуть, є підстави розцінювати такі доповнення як «драматичну зміну, що відбулася в Кантовому погляді на естетику» [McQuillan 2017: 126].

Але таке показове послаблення позиції залишає відкритим питання про те, чи допускав Кант уже в цей проміжок часу можливість існування якогось принципу а рїогї для почуття задоволення чи незадоволення. Улітку 1787 р. Кант завершує рукопис також і «Критики практичного розуму» (листи №№ 300, 303), що була видана ближче до кінця цього року (лист до М.Герца від 24.12.1787). Отже, у першій половині 1787 р. Кант перевидає першу «Критику» та займається підготовкою другої. Чи мав він змогу водночас працювати над третьою «Критикою»?

Спіраючись передусім на вказаний лист до Шютца, а також на лист Беринга до Канта (листи №№ 300, 298), Віндельбанд дещо невизначено твердить, що Кант у час написання своїх головних етичних творів уже «мав справу із критичним викладом вчення про смак» [Windelband 1913: 515]. Натомість Форлендер переконалий, що до систематичного опрацювання проблем естетики справа дійшла «природним чином тільки після завершення обох перших “Критик”...» [Vorländer 1922: X]. Сучасний дослідник і видавець твору Г.Ф. Клеме, намагаючись дещо точніше встановити час початку роботи над третьою «Критикою», припускає, що вже в середині 80-х рр., «деякий час перед оприлюдненням другого видання “Критики чистого розуму” в 1787 р., Кант дійшов до розуміння того, що, можливо, існує апріорний принцип для почуття задоволення й незадоволення». Але співвідношення його із рефлектувальною силою судження відбулося не раніше, ніж у третій «Критиці», у жодному опублікованому творі його немає [Klemme 2006: XX-XXI].

З цієї фази еволюції думки Канта пов'язана особлива обставина. У листі Беринга (№ 298) ідеться про «Узасаднення» [Grundlegung] до критики смаку». Натомість Кант у листі до Шютца (№ 300) пише про «Підвалину [Grundlage] критики смаку». Як

²На жаль, виконаний на підставі другого видання український переклад твору Канта не дає змоги простежити цю видозміну позиції Канта [Кант 2000: 57].

співвідносяться обидва поняття? Віндельбанд, услід за Бено Ердманом [Erdmann 1884: XIX], припускає, що Кант «упродовж якогось проміжку часу думав над тим», щоб перед «Критикою смаку» подати «Узасаднення», за аналогією з «Узасадненням метафізики звичайв» перед «Критикою практичного розуму». Але брак докладніших свідчень не дає змоги розв'язати питання про те, чи справді Кант дійшов до втілення такого задуму [Windelband 1913: 515]. Натомість Форлендер наполягає, що ми не «маємо співвідносити слова про анонсоване «Узасаднення», як певну підготовчу працю до наступної «Критики сили судження», зі словами про «підвалину»: «ніщо не дає змоги висновувати про такий задум» [Vorländer 1922: XI]. У цьому пункті він не погоджується зі припущенням Б.Ердмана й В.Віндельбанда, указуючи при цьому на листи Канта до Якоба й видавця Гарткноха до Канта (листи №№ 303, 315), в яких ідеться про «критику смаку» чи «критику прекрасного смаку».

Така контрверсійна ситуація почасти зберігається й досі. П.Гаєр хоч і згадує лист Канта до Шютца, де йдеться про «Узасаднення» (Foundations) [Guyer 2000: 351], але ця згадка не відіграє жодної ролі при викладі історії виникнення твору [Guyer 2000: xxxix sq.]. Натомість Г.Клеме звертає увагу на анонсоване «Узасаднення до критики смаку» із Ляйпцизького каталогу 1787 р. [Klemme 2006: XXIII]. На підставі коректури Вернера Штарка, який замість «підвалина» [Grundlage] пропонує читати якраз «Узасаднення» [Grundlegung] [Stark 1993: 228], а також зважаючи на лист Гарткноха молодшого до Канта (лист № 374), де йдеться про «меморандум з приводу друку критики прекрасного смаку», що його він знайшов серед паперів свого батька, Г.Клеме допускає, що «найпізніше на початку 1787 року Кант планував опублікувати монографію під заголовком «Узасаднення до критики смаку». Однак через певні обставини такий задум не був утілений. Насамперед через те, що на той час, тобто в середині 1787 р., Кант «іще не мав розуміння того, як “критика смаку” може пояснити перехід від природи до свободи». Але, з іншого боку, план «Узасаднення» передбачав пізнішу публікацію «критики смаку». А оскільки в листі до Райнгольда (№313) мовиться вже лише про «критику смаку», то Кант відмовляється від попередньої публікації «Узасаднення» [Klemme 2006: XXIV-XXV].

У зв'язку з повідомленнями в листах Канта (№№ 298, 300) про заплановане «Узасаднення критики смаку», а особливо з огляду на той факт, що в Ляйпцизькому книжковому каталозі на початку 1787 р. справді був анонс публікації твору з таким заголовком, сучасні дослідники припускають, що «значна частина тексту 1789/90 р. підготовленого оригіналу вже була наявна на початку 1787 р.» [Giordanetti, Stark 2000: 36]. Деякі сучасні автори, спираючись на видозміни тексту другого видання вступу до «Критики чистого розуму» й на лист Канта до Шютца (№ 300) наважуються навіть на те, щоб датувати «рішення» Канта братися за третю «Критику» проміжком часу «між 1786 і початком 1787 р.» [Irritz 2015: 332].

Набагато більшу вагу для реконструкції історії виникнення третьої «Критики» має лист Канта до Райнгольда (№ 313), який знаменує собою «злам» [Umschwung] у Кантовій теорії смаку [Windelband 1913:515]. Адже тут Кант прямо твердить про «відкриття» «нових принципів a priori», виокремлює нову спроможність «почуття задоволення й незадоволення», що обіймає середнє місце між спроможністю пізнання і спроможністю бажання, й особливо увиразнює значення для своїх пошуків систематичного чинника в потрійному поділі філософії. Останній момент здавна привертав увагу дослідників, кожен з яких підкреслював надзвичайну роль «систематичного» в еволюції Кантової думки [Windelband 1913: 516; Cassirer 1921: 325-326; Vorländer 1922: X-XI].

Однак наявність у потрійному поділі філософії телеології спонукає дослідників пояснювати такий вибір Канта. За припущенням Віндельбанда, у цей час Кант займався тематикою телеології, що була викладена в праці «Про вжиток телеологічних принципів у філософії», а тому, власне, йдеться про «привірювання критики смаку до телеології». Підкріплюється таке припущення й одним реченням із завершального пасажу другої «Критики» (рукопис якої був завершений улітку цього ж 1787 р.), а саме, де йдеться про суб'єктивну доцільність у грі пізнавальних спроможностей, що «викликає вподобання [ein Wohlgefallen], яке може також передаватися іншим» [AA V: 160; Кант 2004: 175]. Утім, як визнає дослідник, тут наявний «щонайбільше зародок пізнішого систематичного контексту» [Windelband 1913: 516].

Мабуть, найбільшої вагомості надає цьому листу Г.Клеме, коли встановлює на його підставі кілька суттєвих факторів для еволюції мислення Канта. По-перше, цей лист є «першим надійно датованим документом про Кантовий поворот до апріорної теорії смаку». По-друге, «пізніша “Критика сили судження” завдячує своїм походженням систематичній класифікації наших пізнавальних спроможностей». Адже така спроможність душі, як почуття задоволення й незадоволення, передбачає, що в її основі лежить якийсь принцип а рїогї. По-третє, залишаючись вірним своєму двоподілу метафізики, Кант не згадує тут жодної «метафізики смаку». По-четверте, середнє становище телеології означає, що її функцію Кант убачав у подоланні прїрви між теорїєю і практикою. Однак у 1790 р. позиція Канта змінилася, бо телеологія не є доктринальною цариною філософїї. По-п'яте, хоча поняття телеологїї виявляється засадничим для «Критики смаку», але наприкінці 1787 р., у «Критиці смаку», Кант ще не планував зважати на тематику пізнішої «критики телеологічної сили судження» [Klemme 2006: XXI-XXII].

Попри неабияке значення розглядуваного листа до Райнгольда все ж слід визнати, що на час його написання Кант ще не знайшов вагомого й визначального для своєї естетики й телеологїї принципу, а саме рефлексувальної сили судження.

За кілька днів до листа Райнгольдові (№ 313) Кант написав листа до М.Герца (24.12.1787), де повідомив про «добрий поступ» у «справах метафізики» й що останній слугував йому «за підбадьорення й підсилення, аби завершити свій план» [AA X: 512]. Кант тут загалом говорить про «філософські праці» і про «останок» [der Rückstand], «який я зараз опрацьовую» [AA X: 512]. З огляду на той факт, що друга «Критика» на той час уже була опублікована, про що зазначає сам Кант на початку цього листа, можна припустити, що він, перебуваючи в «доброму настрої», працює над «критикою смаку».

Упродовж цілого 1788 р. Кант написав лише шість листів, але тільки один із них (№ 322) інформує нас про роботу над «критикою смаку» і про плани її завершити до «Михайлового ярмарку» [AA X: 532]. Два листи, адресованих до Канта (№№ 315, 318) і релевантних для історії виникнення третьої «Критики», недвозначно підтверджують заголовок праці того часу: «критика смаку». Чогось докладнішого для історії виникнення третьої «Критики» епістолярна спадщина не подає.

Як добре відомо, лише з листа Канта до Райнгольда (№ 359) стає відомо, що твір, над яким Кант продовжує працювати й у 1789 р., називається вже «критика сили судження». А «критика смаку» виявляється при цьому лише частиною цього твору, заголовком якого відтепер остаточно закріпився [AA XI: 39]. У дещо пізніше написаному листі до М.Герца (№ 362) Кант навіть висловлює надїю на те, що завершальна частина його «критичної справи» буде закінчена незабаром. Однак і для цього знадобилося ще

майже півроку, бо лише в середині жовтня 1789 р. Кант зміг повідомити видавцеві де Лягарду (15.10.1789) про закінчення роботи над рукописом [AA XI: 97].

Отже, написання третьої «Критики», яка з вихідного проекту «критики смаку» перетворилася, зрештою, на «критику сили судження», відібрало на два роки більше часу й, певно, набагато більше зусиль, ніж Кант початково планував. Таке відтермінування завершальної частини системи навряд чи було зумовлене якимись зовнішніми чинниками. Радше до нього призвели «нові думки», що «виражаються в зміні заголовку» [Vorländer, 1922: XI]. Найвагомим відкриттям при цьому стало визнання суб'єктивно-апріорного принципу смаку за принцип такої пізнавальної спроможності, як сила судження. Однак це поняття зазнає істотної модифікації, бо йдеться не про визначальну, а про рефлектувальну силу судження, яка не підводить особливе під дане загальне, а тільки мусить знаходити те загальне, під яке має підводитися особливе. Якраз поняття рефлектувальної сили судження разом із поняттям доцільності дає змогу поєднати естетичне судження про прекрасне із телеологічним розглядом природи.

А проте, сумнівним видається, що відкриття «нової точки погляду» дало змогу Кантові «відносно швидко поєднати всі особливі дослідження... у зв'язку зі вже підготовленими лекціями про естетичні й теологічні проблеми», – про що неодноразово твердить Віндельбанд [Windelband 1913: 521, 522]. Одне речення із листа Канта до видавця є красномовним свідченням того, як складно давалася авторові робота над третьою «Критикою»: «Ви ніколи не зможете уявити собі ті перешкоди, які завжди траплялися мені на шляху й оминати які я все ж не мав права, не вчиняючи всупереч своїм планам» [AA XI: 97]. З огляду на таке зізнання, є підстави припускати, що робота над твором була радше тривалим інтелектуальним зусиллям із поступовим розширенням дослідницького горизонту «критики смаку». Г.Клеме влучно характеризує цей творчий процес як «шлях зростаючого тематичного розширення й інклюзії», що керувався, звісно, «архітектонічним імпульсом» [Klemme 2006: XXV]. У кожному разі написання третьої «Критики» важко далось шістдесятишестирічному філософові.

Утім, ми змушені констатувати, що ті мізерні свідчення, які містяться в епістолярній спадщині Канта, не дають змоги докладно реконструювати «внутрішню історію» еволюції Кантового мислення цього періоду. Сучасні дослідники намагаються висвітлити певні фази «письменницької праці автора Канта», послуговуючись різними засобами й інструментами. Припускаючи, що опублікований твір мав свою передісторію, деякі фахівці порушують питання про те, «з якого часу походять окремі частини опублікованого 1790 р. тексту». Для відповіді на нього вони пропонують орієнтуватися на відносно об'єктивні критерії, а саме на «різноманітні приховані натяки і прямі цитати з літератури 18 ст., які є змога встановити в тексті “Критики сили судження”». При цьому виявляється, що ідентифіковані заголовки не виходять за крайню межу 1788 р. [Giordanetti, Stark 2000: 36-37].

Більш традиційний науковий метод дослідження еволюції Кантової думки полягає у всебічному опрацюванні й аналізі рукописної спадщини філософа. Для тематики третьої «Критики» релевантними виявляються так звані «рефлексії» (тобто, різноманітні нотатки Канта, які є або окремими аркушами, або маргіналіями до власних чи чужих творів), а саме частина рефлексій до Кантових курсів з логіки [AA XVI] і частина рефлексій до курсів з антропології [AA XV]. Вагомість цього матеріалу для кантознавства зумовлена його специфічною природою: «Рефлексії засвідчують аналітичний стиль Кантового мислення та в багатстві невимушених міркувань і суджень Кантів безкрайній ідейний базис матеріалу» [Irrlitz 2015: 333].

А проте, сучасні дослідники й видавці твору вельми обережно послуговуються таким «базисом матеріалу». Так, у вступі до видання третьої «Критики» Г.Клеме на підставі саме відповідних рефлексій припускає, що «Кантів поворот до апріорності судження смаку відбувся, можливо, у середині 80-х років»; однак при цьому він обмежується вказівкою на спеціальну розвідку й не цитує жодної рефлексії самого Канта [Klemme 2006: XX]. П.Гаєр у своєму вступі вдовольняється лише згадкою рефлексії R. 992 [AA XV: 436-437], яка, відрізняючи судження про прекрасне від судження про піднесене, містить «натяк на поділ наших душевних спроможностей, хоча не згадує телеології» [Guyer 2000: xxxix, 356]. Найбільшою проблемою при цьому виявляється датування цієї рефлексії, позаяк Е.Адікес не зміг вказати точніший період, ніж інтервал між 1785-1789 рр. І справді, датування є найбільшою проблемою при використанні рукописної спадщини філософа в історії виникнення опублікованих творів.

Наскільки плідним може бути дослідження рефлексії для з'ясування естетичних поглядів Канта в їхній внутрішній динаміці, свідчить повчальна розвідка Манфреда Франка «Кантові “рефлексії до естетики”»: щодо історії твору “критика естетичної сили судження”». Спираючись на низку нотаток з рукописної спадщини авторові вдалося продемонструвати, окрім іншого, вагому роль «структури судження для естетики», «пізнавальну подібність предмета естетичного судження», неможливість редуції естетичного почуття до відчуття, позаяк перше має форму судження [Frank 1990: 561, 571, 574-575]. Утім, дослідник не ставив собі за мету висвітлити історію виникнення третьої «Критики» завдяки багатому матеріалу рефлексій, хоча певні його міркування можуть прислужитися й такій меті.

Якщо поняття рефлектувальної сили судження дійсно постало тим принципом, спираючись на який Кант зміг розбудувати свою естетику й телеологію, то цілком природно дослідити рукописну спадщину, сфокусувавши увагу на даному понятті. При цьому варто пам'ятати, що Кант не послуговувався ним у жодному з опублікованих творів до 1790 р. Цікаво, що воно також не трапляється в листуванні філософа перед публікацією третьої «Критики».

Як рефлексії з логіки, так і рефлексії з антропології, релевантні щодо естетичної тематики, містять чимало пасажів, присвячених силі судження як своєрідній пізнавальній спроможності. У переважній більшості мається на увазі визначальна сила судження, характерна прикмета якої – підведення (пізнання) особливого під загальне. Це значення, звісно, добре відоме із опублікованих творів Канта (R 423, 424, 3200)³. Щоправда, трапляються рефлексії, які увиразнюють деякі специфічні риси сили судження, наприклад, «спроможність розрізнення» (R 819) або «censor відчуттів» (R 947). Іноді Кант описує цю спроможність словами, що видаються неочікуваними з позиції опублікованих творів. «Сила судження є діяльністю душі, щоб співвідносити розмаїте в предметі із його ціллю» (R 813). Мабуть, найвлучнішою характеристикою «зрілої сили судження» є те, що вона «знає, на чому лежить вага [worauf es ankommt]» (R 455, 456).

Але водночас у цих рефлексіях подибується також поняття «рефлектувальна сила судження». Кант нотує: «Сила судження є або чуттєвою, або рефлектувальною, і полягає в тому, щоби перетворювати уявлення на образ або поняття» (R 806). На жаль, далі бракує докладнішого пояснення, як розуміти останню тезу, проте контекст дає змогу зробити висновок, що для естетичної оцінки не достатньо відчуття, вона припускає «рефлексивне звертання до поняття ...хоча й не досягає його» [Frank 1990:

³Тут і далі ми просто вказуємо номери рефлексій, аби полегшити цитування.

575]. Ще одна проблема пов'язана із датування цієї рефлексії. Е.Адікес допускає дуже великий часовий інтервал від 1775 аж до 1789 рр. Але прикметно те, що жодна можлива дата не пізніша 1790 р. В одній рефлексії з логіки провадиться чіткіше розмежування: «Сила судження є подвійною: визначальною або рефлектувальною силою судження. Перша прямує від загального до особливого, друга – від особливого до загального. Остання має лише суб'єктивну значущість...» (R 3287). Але датування цієї рефлексії кінцем 70-х – початком 80-х рр. навряд чи щось додає нового для з'ясування історії виникнення третьої «Критики». Рефлектувальна сила судження виокремлюється також у згаданій вище рефлексії (R 3200, датована початком 80-х рр.), причому її особливість полягає в тому, щоб визначити «спосіб рефлексії над об'єктом, аби досягти його пізнання». Не маючи тут на меті скласти вичерпний перелік рефлексій, що містять поняття рефлектувальної сили судження, й окреслити весь семантичний спектр поняття, усе ж слід визнати, що фактична наявність центрального поняття третьої «Критики» в рукописній спадщині філософа зобов'язує дослідників зважати на специфіку опрацювання цього поняття поза межами оприлюднених творів.

Щоправда, використання багатого матеріалу рефлексій для реконструкції історії виникнення твору пов'язано з однією великою складністю. Одним із найбільш надійних і достовірних засобів датування рефлексій все-таки залишаються опубліковані твори Канта, зміст яких і постає тією остаточною інстанцією, на підставі якої встановлюється (відносний) час написання відповідної рефлексії. Якщо дотримуватися такої дослідницької настанови, то плідність рукописної спадщини для історії виникнення твору зводиться нанівець. Але рукописна спадщина Канта містить не лише рефлексії, а й підготовчі матеріали й численні лекційні курси. Саме останні можуть слугувати додатковим допоміжним засобом для точнішого датування тієї чи тієї рефлексії. У такому разі аналіз змісту лекцій з антропології зимового семестру 1788-1789 р. [AA, XXV, 1431-1532] і зіставлення його з відповідними поняттями й ходами думки в рефлексіях дасть змогу точніше обмежити й зафіксувати дату написання рефлексій, що можуть мати певний пояснювальний потенціал для реконструкції історії виникнення опублікованого твору. Те ж стосується й лекцій з логіки [AA XXIV]. Адже опубліковані лекції можуть бути відносно точно співвіднесені з тим часовим проміжком, коли вони були прочитані. А внутрішній зв'язок між лекціями й рефлексіями не підлягає жодному сумніву.

Отже, при реконструкції історії виникнення Кантової третьої «Критики» дослідники, як правило, обмежуються так званою «зовнішньою історією» постановня твору, оскільки вони спираються насамперед на відповідні листи філософа та на значеннєві модифікації терміна «естетика» в першій «Критиці». Сучасні спроби висунути інші науково верифіковані критерії, наприклад, завдяки пошуку і встановленню в тексті третьої «Критики» прямих чи прихованих посилань на тогочасну літературу, дещо розширюють горизонт дослідження й наближають до «внутрішньої історії» формування тексту. Але досить перспективним видається також використання багатого матеріалу рукописної спадщини філософа, передусім так званих «рефлексій», що виявляються справжньою творчою лабораторією Кантової думки. Така дослідницька настанова виглядає цілком узгодженою із манерою написання останньої «Критики», що слушно було відзначено Г.Клеме як «шлях зростаючого тематичного розширення й інклюзії».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2004). *Критика практичного розуму*. Київ: Юніверс.
- Breitenbach, A. (2018). The Beauty of Science without the Science of Beauty: Kant and the Rationalists on the Aesthetics of Cognition. *Journal of the History of Philosophy*, 56 (2), 281-304. <https://doi.org/10.1353/hph.2018.0024>
- Buek, O. (1922). *Immanuel Kants Werke*. (Bd. V). Berlin: B. Cassirer.
- Cassirer, E. (1921). *Kants Leben und Lehre*. Berlin: B. Cassirer.
- Erdmann, B. (1884). Einleitung des Herausgeber. In B. Erdmann (Hrsg.), *Immanuel Kant's Kritik der Urteilskraft*. (S. xiv-xlii). Leipzig: Voss.
- Frank, M. (1990). Kants Reflexionen zur Ästhetik: zur Werkgeschichte der Kritik der ästhetischen Urteilskraft. *Revue Internationale de Philosophie*, 175(4), 552-580.
- Giordanetti, P., & Stark, W. (2000). Band 5: Kritik der Urteilskraft. *Kant-Studien*, 91 (s1), 35-41. <https://doi.org/10.1515/kant.2000.91.s1.35>
- Guyer, P. (2000). Editor's introduction. In I. Kant, *Critique of the power of judgment* (p. xiii-lii). (P. Guyer, & E. Matthews). New York: Cambridge UP.
- Höffe, O. (1992). *Immanuel Kant*. München: Beck.
- Irritz, G. (2015). *Kant-Handbuch. Leben und Werk*. Stuttgart: Metzler. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-05432-6>
- Kant, I. (1900sq). *Gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Preußischen (Deutschen) Akademie der Wissenschaften (Bd. I sqq.). Berlin: Reimer (Walter de Gruyter).
- Kant, I. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. (J. Timmermann, Hrsg.). Hamburg: Meiner. <https://doi.org/10.28937/978-3-7873-2112-4>
- Klemme, H.F. (2006). Einleitung. In I. Kant, *Kritik der Urteilskraft* (S. xvii-ci). (H.F. Klemme, Hrsg.). Hamburg: Meiner.
- Kuehn, M. (2001). *Kant. A Biography*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050433>
- Kumar, A. (2018). Kant and the Harmony of the Faculties: A Non-Cognitive Interpretation. *Kantian Review*, 23(1), 1-26. <https://doi.org/10.1017/S1369415417000358>
- McQuillan, J. C. (2017). Kant on the Science of Aesthetics and the Critique of Taste. *Kant Yearbook*, 9(1), 113-132. <https://doi.org/10.1515/kantyb-2017-0006>
- Röd, W. (2006). *Philosophie der Neuzeit 3. Kritische Philosophie von Kant bis Schopenhauer*. München: Beck.
- Stark, W. (1993). *Nachforschungen zu Briefen und Handschriften Immanuel Kants*. Berlin: Akademie Verlag.
- Vorländer, K. (1922). Einleitung des Herausgebers. In I. Kant, *Kritik der Urteilskraft* (S. ix-xxxviii). Leipzig: Meiner.
- Windelband, W. (1913) Einleitung. In I. Kant, *Gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Bd. V, S. 512-527). Berlin: Reimer.

Одержано 3.08.2018

REFERENCES

- Breitenbach, A. (2018). The Beauty of Science without the Science of Beauty: Kant and the Rationalists on the Aesthetics of Cognition. *Journal of the History of Philosophy*, 56(2), 281-304. <https://doi.org/10.1353/hph.2018.0024>
- Buek, O. (1922). *Immanuel Kants Werke*. (Bd. V). Berlin: B. Cassirer.
- Cassirer, E. (1921). *Kants Leben und Lehre*. Berlin: B. Cassirer.
- Erdmann, B. (1884). Einleitung des Herausgeber. In B. Erdmann (Hrsg.), *Immanuel Kant's Kritik der Urteilskraft*. (S. xiv-xlii). Leipzig: Voss.

- Frank, M. (1990). Kants Reflexionen zur Ästhetik: zur Werkgeschichte der Kritik der ästhetischen Urteilskraft. *Revue Internationale de Philosophie*, 175(4), 552-580.
- Giordanetti, P., & Stark, W. (2000). Band 5: Kritik der Urteilskraft. *Kant-Studien*, 91 (s1), 35-41. <https://doi.org/10.1515/kant.2000.91.s1.35>
- Guyer, P. (2000). Editor's introduction. In I. Kant, *Critique of the power of judgment* (p. xiii-iii).(P. Guyer, & E. Matthews). New York: Cambridge UP.
- Höffe, O.(1992). *Immanuel Kant*. München: Beck.
- Irritz, G. (2015). *Kant-Handbuch. Leben und Werk*. Stuttgart: Metzler. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-05432-6>
- Kant, I. (1900sqg). *Gesammelte Schriften. Hrsg. von der Preußischen (Deutschen) Akademie der Wissenschaften* (Bd. I sqq.). Berlin: Reimer (Walter de Gruyter).
- Kant, I. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. (J.Timmermann, Hrsg.). Hamburg: Meiner. <https://doi.org/10.28937/978-3-7873-2112-4>
- Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason*. (I. Burkovsky, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Universe Press.
- Kant, I. (2004). *Critique of Practical Reason*. (I. Burkovsky, Trans.). [In Ukrainian].Kyiv: Universe Press.
- Klemme, H.F. (2006). Einleitung. In I. Kant, *Kritik der Urteilskraft* (S. xvii-ci). (H.F. Klemme, Hrsg). Hamburg: Meiner.
- Kuehn, M. (2001). *Kant. A Biography*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050433>
- Kumar, A. (2018). Kant and the Harmony of the Faculties: A Non-Cognitive Interpretation. *Kantian Review*, 23(1), 1-26. <https://doi.org/10.1017/S1369415417000358>
- McQuillan, J. C. (2017). Kant on the Science of Aesthetics and the Critique of Taste. *Kant Yearbook*, 9(1), 113-132. <https://doi.org/10.1515/kantyb-2017-0006>
- Röd, W. (2006). *Philosophie der Neuzeit 3. Kritische Philosophie von Kant bis Schopenhauer*. München: Beck.
- Stark, W. (1993). *Nachforschungen zu Briefen und Handschriften Immanuel Kants*. Berlin: Akademie Verlag.
- Vorländer, K. (1922). Einleitung des Herausgebers. In I. Kant, *Kritik der Urteilskraft* (S. ix-xxxviii). Leipzig: Meiner.
- Windelband, W. (1913) Einleitung. In I. Kant, *Gesammelte Schriften. Hrsg. von der Preußischen Akademie der Wissenschaften* (Bd. V, S. 512-527). Berlin: Reimer.

Received 3.08.2018

Vitali Terletsky

Controversial Issues in the History of the Development of Immanuel Kant's third Critique

This paper deals with the so-called “external history” of the origin of *Critique of the Power of Judgment* that is based primarily on the philosopher's correspondence in the period between May 1787 and October 1789. Two letters from Kant to Reinhold (28.12.1787 and 12.05.1789) as well as modifications in the interpretation of the term “aesthetics” in the first *Critique* (KrVA 22, B 35-36) are crucial for the evolution of the project Critique of Taste in the book *Critique of the Power of Judgment*. Special attention was paid to the debate between some modern scholars and editors about the importance of the reports on ‘Grundlegung’ / ‘Grundlage’ of Critique of Taste in the initial phase of work on the text. However, the available evidence does not allow us to reconstruct the “internal history” of the development of Kant's thought during the period of

writing the third *Critique*. Some modern scholars try to establish other objective criteria for this kind of reconstruction by identification in the text of *Critique* direct or hidden hints or citations to the literature of the 18th century. The author considers that the use of so-called “reflections” from the philosopher’s manuscript heritage, which can be seen as the formation and development of certain concepts of Kant’s theory, can be fruitful. The well-known problem of dating the reflections can be partially solved if *terminus a quo* will be not the published works, but Kant’s lectures on anthropology and logic taught at that time.

Віталій Терлецький

Дискусійні питання в історії виникнення третьої «Критики» Імануеля Канта

У статті розглядається так звана «зовнішня історія» виникнення «Критики сили судження», що ґрунтується передусім на листуванні філософа в проміжку між травнем 1787 і жовтнем 1789 рр. Два листа Канта до Райнгольда (28.12.1787 і 12.05.1789), а також видозміни в тлумаченні терміна «естетика» в першій «Критиці» (KtVA 22, B 35-36), мають вирішальне значення для еволюції проекту «критики смаку» в текст «Критики сили судження». Особливо відзначено контроверзи сучасних дослідників і видавців про значення повідомлень про «узагадження» / «підвалину» «критики смаку» на початковій фазі роботи над текстом. Але наявна джерельна база не дає змоги реконструювати «внутрішню історію» розвитку Кантової думки в період написання третьої «Критики». Деякі сучасні дослідники намагаються встановити інші об’єктивні критерії для такої реконструкції шляхом виявлення в тексті «Критики» прямих або прихованих посилань на літературу XVIII ст. На нашу думку плідним може бути також використання релевантних для естетики так званих «рефлексій» із рукописної спадщини філософа, на прикладі яких можна спостерігати формування й розвиток певних понять Кантової теорії. Відома проблема датування рефлексій може бути частково розв’язана, якщо *terminus a quo* буде не опубліковані твори, а найближчі за часом Кантові лекційні курси з антропології та логіки.

Vitali Terletsky, PhD in Philosophy, deputy director of the Research Institute of Ukrainian Studies

Віталій Терлецький, канд. філос. н., заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства.

e-mail: terletsky.vm@gmail.com
